

The Epistemological Impact of Pragmatism on Sunni Governance Jurisprudence in Muslim Countries

Seyyed Ehsan Rafiei Alavi

Associate Professor, Department of Philosophy of Law, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.
Email: rafiealavy272@gmail.com

Mohammad Hosseini* (Corresponding Author)

Ph.D. Graduate in Philosophy of Law, Baqir al-Olum University, Qom, Iran.
Email: dr.mohammadreza.hosseini@gmail.com

Use your device to scan
and read the article online

Citation Rafiei Alavi, S.E., Hosseini, M. (2025). The Epistemological Impact of Pragmatism on Sunni Governance Jurisprudence in Muslim Countries. [Islamic Law \(A Quarterly Journal of Law\)](#). 22 (87): 101-131

[10.22034/ilaw.2024.713259](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.713259)

Received: 09 July 2023 , Accepted: 08 May 2024

Abstract

Modern pragmatism is a non-Foundationalism approach that advocates empiricism in law. Legal pragmatists regard law as a form of practical reason, and their epistemological foundation is based on the transition from Kant's transcendental reason to the productivity of instrumentalist reason. This approach contrasts with legal rationalists and gives originality to practical necessities. The implementation of development programs in Muslim countries since the eighteenth century has led to modern pragmatism gradually influencing the theocratic thought of Muslim countries. Meanwhile, government jurisprudence has its own source of authority and legitimacy due to its normative system and has been influenced by a pragmatic epistemological basis. This influence, based on the imposition of a legal rule, first in civil law and more recently in public law and government theory, has created a non-structuralist attitude and changed the paradigm of governmental jurisprudence from traditional natural law to modern natural law. The result of this paradigm shift is the originalization of human-like rationality in the creation of the legal rule. The protection of private property, the rights of religious minorities, and even good relations with hostile Islamic states such as The Israeli regime are consequences of the pragmatism's influence in establishing the rule of law.

Keywords

Non-Fundamentalism, empiricism, instrumental reason, practical necessity, practical reason.

Extended Abstract

1. Introduction

The principle of the rule of law in Muslim countries has historically been rooted in the epistemological foundations of theocracy, categorized within the paradigm of legal rationalism. Traditional Sunni governance jurisprudence (Fiqh al-Hukm) views the origin of law as the divine will, classifying it as a form of religious natural law where legal obligation is derived from a theocratic system. The methodology of this traditional paradigm is governed by Usul al-Fiqh (principles of jurisprudence), and its ultimate goal is the establishment of an Islamic utopia or “virtuous city”.

However, since the 18th century, the implementation of development programs in Muslim countries has gradually allowed pragmatism to influence governance jurisprudence, fundamentally transforming the basis of the rule of law. This shift represents a move from traditional natural law to modern natural law, characterized by the prioritization of human rationality in the creation of legal rules. Modern legal pragmatism does not view the divine will as the primary source of legal obligation; instead, it treats law as an instrument of the state’s will and a tool for creating legal norms. This research seeks to explain how this epistemological transformation has led to a non-foundationalist attitude within governance jurisprudence, impacting civil rights, private property, and the very structure of the state,.

2. Research Methodology

This study employs an analytical method to investigate the epistemological shift within Sunni governance jurisprudence. The methodology involves two primary steps:

- First, clarifying the semantic distinctions of “pragmatism” as it applies to pure philosophy, political science, and modern law, particularly noting how these definitions differ between Western contexts and the Muslim world,.
- Second, evaluating the impact coefficient of the pragmatic epistemological foundation on governance jurisprudence, specifically within the context of developmental imperatives.

The research focuses on Sunni-majority countries because of the historical and widespread application of the four schools of jurisprudence as the criteria for legal obligation. It further examines the relationship between the concept of development—as defined by international standards like the United Nations’

“quality of life” metrics—and the prescriptive strategy of modern legal pragmatism,.

3. Research Findings

The research identifies several critical findings regarding the influence of pragmatism:

- **Impact on Civil Law:** The initial and most significant effects appeared in civil law and personal status codes. Pragmatic approaches were driven by practical economic necessities rather than traditional jurisprudential reasoning. Examples include the 18th-century “Rida” case in Egypt, which allowed deviation from waqf (endowment) rules for economic circulation, and 20th-century reforms in inheritance and property laws in Syria, Tunisia, and Pakistan,. These changes prioritized economic development and capital-centric growth over strict adherence to traditional religious principles,.
- **The “Civil State” and Public Law:** In the realm of public law, pragmatism has influenced the emergence of the “Civil State” (Dawla Madaniyya) theory, notably championed by thinkers like Yusuf al-Qaradawi and the Muslim Brotherhood,. This model emphasizes democracy, pluralism, and social participation, shifting the focus from the “Caliph’s command” to variables of legitimacy and social acceptance,.
- **Epistemological Shift:** The core finding is a transition from foundationalism to non-foundationalism, . Traditional jurisprudence is foundationalist, relying on “basic beliefs” (e.g., sacred texts) that are self-justifying and serve as the reference for all other rules. Pragmatism, conversely, utilizes a “norm of justification” that is not based on external foundations but on practical effectiveness and social consensus,.
- **Instrumental Reason vs. Theoretical Reason:** In traditional Islamic thought, legal propositions are linked to theoretical reason and ontological reality (the way things are in the divine order),. Modern pragmatism severs this link, viewing law solely as a product of instrumental/practical reason (al-aql al-abzari),. This leads to an anti-realist view where legal rules are not discovered truths but are mere tools for social management,.

4. Conclusion

The study concludes that the influence of modern legal pragmatism on Sunni governance jurisprudence has led to a paradigm shift from religious natural

law to modern human-centric natural law,. This transformation is not merely a structural change but an epistemological imposition that threatens the dissolution of traditional jurisprudence,. By prioritizing consequentialism, instrumental methodology, and the goals of legal rules over their sacred sources (the Quran and Sunnah), the pragmatic approach distances itself from the foundational epistemology of Fiqh.

While some modern reformist jurists attempt to ground these changes within Sharia, their logic often aligns more closely with the pragmatic “norm of justification” than with traditional legal rationalism. The degree of this influence is directly correlated with a country’s level of development; more developed nations like Turkey, Malaysia, and Indonesia demonstrate a more profound adoption of these pragmatic, instrumentalist legal frameworks compared to less developed regions. Ultimately, while traditional jurisprudence has the inherent capacity for a rationalist legal system, the current trend suggests a movement toward a fully secularized, instrumentalist understanding of governance,.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors’ Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی اهل سنت در کشورهای مسلمان

سیداحسان رفیعی علوی

Email: rafiealavy272@gmail.com

دانشیار گروه فلسفه حقوق، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران.

محمد حسینی* (نویسنده مسئول)

Email: dr.mohammadreza.hosseini@gmail.com

دانش‌آموخته دکتری فلسفه حقوق، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران.

استناد رفیعی علوی، سیداحسان؛ حسینی؛ محمد (۱۴۰۴). تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی

بر فقه حکمرانی اهل سنت در کشورهای مسلمان. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۲ (۸۷): ۱۳۱-۱۰۱

[10.22034/ilaw.2024.713259](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.713259)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹

چکیده

اصل حاکمیت قانون در کشورهای مسلمان از مبنای معرفتی تئوکراسی پیروی می‌کند و در الگوواره عقل‌گرایان حقوقی دسته‌بندی می‌شود. اجرای برنامه توسعه از قرن هجدهم در کشورهای مسلمان، سبب شده تا عمل‌گرایی به صورت تدریجی بر فقه حکمرانی کشورهای مسلمان تأثیر بگذارد و مبنای اصل حاکمیت قانون را متحول کند. این نوشتار توضیح می‌دهد که تحول صورت گرفته بر اساس تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر مبنای معرفتی تئوکراسی در فقه حکمرانی است. تأثیر یاد شده ابتدا در حقوق مدنی و سپس در حقوق عمومی و نظریه دولت نمایان شده است. بر این اساس در فقه حکمرانی نگرشی نامبناگرا ایجاد شده و الگوواره آن از حقوق طبیعی سنتی به حقوق طبیعی مدرن تغییر کرده است. نتیجه این تغییر، اصالت بخشی به عقلانیت انسان‌گونه در ایجاد قاعده حقوقی است. حمایت از مالکیت خصوصی، حقوق بشر و حقوق شهروندی از پیامدهای تأثیر عمل‌گرایی در ایجاد قاعده حقوقی است. یافته این پژوهش آنست که تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی در سطح فلسفه حقوق کشورهای مسلمان قابل ارزیابی است. از این رو رویکرد عمل‌گرا، قانون را گونه‌ای از ادراکات عقل عملی می‌پندارد و بنیاد معرفت‌شناختی آن بر گذار از عقل استعلایی کانت، و بهره‌وری از عقل ابزارگرایانه است.

واژگان کلیدی

نامبناگرایی، تجربه‌گرایی، عقل ابزاری، ضرورت عملی، عقل عملی.

مقدمه

فقه حکمرانی سنتی اهل سنت که از این پس با کوتاه واژه - فقه حکمرانی - از آن یاد می‌شود، منشأ قانون را اراده الهی می‌داند و از این جهت در رده حقوق طبیعی دینی دسته بندی می‌شود (Al-Azmeh, 1996, p.12) و برخی فقه پژوهان معاصر^۱ آن را دارای پارادایم^۲ می‌پندارند (Fekry Ibra-him, 2015, p.63). در این پارادایم، مبنای الزام اصول و قواعد حقوقی، در نظام معرفتی تئوکراسی ترسیم می‌شود (-Al-wazna, 2016, pp.251-260). روش‌شناسی حقوقی بر اساس دانش اصول فقه (Kamali, 1996, p.3)، و غایت قواعد حقوقی تشکیل دولت یوتوپای اسلامی (مدینه فاضله) است (Al-Azmeh, 1996, p.128). فقه حکمرانی در الگوی یاد شده، ساختارمند و هنجاریست (Oktavinanda, 2018, p.15).

مسئله این نوشتار آنست که با شتاب صورت گرفته در اجرای برنامه توسعه در دهه‌های اخیر، بنیاد معرفتی عمل‌گرایی مدرن، مبنای الزام قواعد حقوقی را دچار تحول معناداری کرده است (Hallaq, 2005, p.1). این تحول با تغییر شیفت پارادایمیک از حقوق طبیعی سنتی (Al-Azmeh, 1996, p.96) به حقوق طبیعی مدرن قابل توضیح است.

توضیح بیشتر آنست که رویکرد عمل‌گرا هر چند از اندیشه تئوکراسی^۳ به عنوان مولفه‌ای سودمند بهره می‌برد (Nasr, 2001, p.90) اما در حقیقت

۱. گفتنی است در این تحلیل از منظر فلسفه علم به فقه سنتی نگریسته شده و تلاش شده تا فقه سنتی را دارای مبنایی هنجاری و ساختارمند معرفی نماید. آنچه برای این نوشتار اهمیت دارد، توجه به این نکته است که فقه سنتی از منظر کلی، از الگویی مسلط در نظام واره استنباط حکم شرعی (یا به عبارت دیگر از مبنا) پیروی کرده است و این الگوی مسلط مبنای گرایانه، توسط عمل‌گرایی مدرن حقوقی به چالش کشیده شده است.

۲. به کاربرد اصطلاح پارادایم (Paradigm) خالی از نوعی تسامح نیست. پارادایم در اینجا به معنای (الگوی مسلط) است و منظور آنست که نظام واره استنباط حکم شرعی در فقه سنتی علی‌رغم تمام تنوعی که دارد، همچنان از الگویی مسلط و چهارچوبی معین پیروی می‌کند که توضیح آن در متن بیان شده است.

۳. در فقه سنتی هر حکم عملی باید برآمده از مبنا باشد (یعنی قاعده حقوقی زمانی اعتبار می‌یابد که از منبع کتاب و سنت برآمده باشد) اما در نگرش عمل‌گرایانه، رابطه عمل با مبنا، اصالتی ندارد و صرفاً هر چه در عمل سودمند باشد، همان معیار قاعده حقوقی قرار می‌گیرد. بر این اساس عمل‌گرایان حتی اگر اندیشه‌های الهیاتی را در مقام عمل سودمند ببینند (بدان نگاه ابزاری داشته) از آن پیروی می‌کنند و انگهی نه از باب اصالت بخشی به مبنای الهیات.

مبنای اصل حاکمیت قانون را اراده الهی نمی‌داند (Ibid, p.92) و از ماهیت قانون به عنوان ابزار ایجاد قاعده حقوقی استفاده می‌کند و قانون را تبلور اراده دولت می‌پندارد (Grey, 1989, p.793). در رویکرد نوین، منشأ الزام حقوقی در عقلانیت انسان گونه است نه در اراده الهی.

این نوشتار می‌کوشد ابتدا توضیح دهد که عمل‌گرایی مدرن حقوقی بر کدام قسمت از نظم حقوقی کشورهای مسلمان تأثیر گذاشته، و این تأثیر بواسطه کدام نیاز در کشورهای مسلمان بوده است. و در گام دوم که مهم‌ترین قسمت این نوشتار است، تبیین شود که تأثیر عمل‌گرایی مدرن حقوقی با تحمیل مبنای معرفت‌شناختی عمل‌گرایانه بر مبانی معرفتی فقه سنتی صورت گرفته و فرآورده این کنش، اضمحلال فقه سنتی خواهد بود.

پیشینه این پژوهش را می‌توان در دو دیدگاه، دسته بندی کرد:

دیدگاه نخست محصول پژوهش نصر است؛ او تأثیر عمل‌گرایی بر فقه سنتی کشورهای مسلمان را فرآورده غلبه الزام سیاسی بر الزام حقوقی پنداشته، و این فرآیند را با تعبیر «دموکراتیزاسیون اسلامی» توضیح می‌دهد (Nasr, 2001, p.21). به باور نصر، تأثیر عمل‌گرایی بدلیل نواندیشی فقیهان و نوآوری در اجتهاد سنتی نبود، بلکه دولت‌ها بواسطه نیاز در ایجاد توسعه اقتصادی - سیاسی ناگزیر بودند تا دیدگاه حقوقی عمل‌گرایانه اتخاذ نمایند (Ibid).

دیدگاه دوم متعلق به فکری ابراهیم است. فکری ابراهیم در نقد نظریه کولسن قلم زده است. کولسن با بررسی قوانین موضوعه کشورهای مسلمانان همچون عثمانی، مصر، عراق و سوریه در قرن ۱۹ و ابتدای قرن بیستم، توضیح می‌دهد که فقه سنتی بدلیل ناکارآمدی و ناسازگاری با مدرنیزاسیون کشورهای مسلمان، ناچار شده تا شیوه استنباطی عمل‌گرا و نامبناگرا را اتخاذ نماید. فکری ابراهیم برخلاف نظریه کولسن، بر این باور است که تحولات حقوقی در کشورهای مسلمان، نتیجه پلورالیسم حقوقی در فقه مذاهب چهارگانه است و ریشه آن در درون روش‌شناسی فقه (اصول فقه)

است (Fekry Ibrahim, 2015, pp.3-4).

با عنایت به آنچه بیان شد، پرسش اصلی آنست که: تأثیر عمل‌گرایی حقوقی مدرن بر فقه حکمرانی سنتی اهل سنت چیست؟ نظریه مورد پذیرش این نوشتار آنست که دیدگاه نصر و فکری ابراهیم، تقلیل عمل‌گرایی به فلسفه سیاسی، یا به بحثی در درون ساختار فقه است و حال آنکه پدیده عمل‌گرایی خصوصاً در دهه‌های اخیر در سطح فلسفه فقه حکمرانی، به صورت ترکیبی از دوگانه توصیف - تجویز ظاهر شده و ایده دولت مدنی، مهم‌ترین دست‌آورد آن است. دولت مدنی با احتساب ضریب تأثیر برنامه توسعه در برخی کشورهای مسلمان بازتاب بیشتری داشته اما ملزومات آن در کشورهای کم‌برخوردار از توسعه نیز مشاهده می‌شود که نمونه آن را اکنون در دولت طالبان نیز می‌توان نشان داد.

جنبه نوآورانه این پژوهش آنست که توضیح می‌دهد عمل‌گرایی حقوقی در حقیقت به واسطه ضرورت‌های اجرای برنامه توسعه، بر شیوه استنباط فقه سنتی تحمیل شده و با غلبه دادن نامبناگری و ترجیح تجربه‌گرایی، مبنای معرفتی استنباط فقهی را از رویکرد عقل‌گرایانه به رویکرد تجربی و عرفی تقلیل می‌دهد. گسترش نگرش‌های عمل‌گرایانه و تجربی در استنباط فقهی، منجر به اضمحلال کامل فقه سنتی خواهد شد. وانگهی فقه سنتی بواسطه بنیاد معرفتی خود، ظرفیت بازسازی نظام حقوقی عقل‌گرایانه را دارد و می‌تواند به عنوان رقیب جدی عمل‌گرایی به کنش‌گری پردازد.

روش تحقیق این نوشتار مبتنی بر روش تحلیلی است و می‌کوشد تا ابتدا توضیح روشنی از اصطلاح عمل‌گرایی ارائه دهد و در گام دوم، ضریب تأثیر مبنای معرفتی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی را بکاود. ضرورت و اهمیت این پژوهش از این است که در مقام تحلیل و ارائه نظریه در مورد موضوعی پرچالش در اندیشه معاصر اهل سنت است. از آنجا که اصل حاکمیت قانون مهم‌ترین و اساسی‌ترین رکن هر نظام حقوقی را تشکیل می‌دهد، این نوشتار

در مقام تحلیل و ارائه نظریه برای اساسی‌ترین قسمت حقوق معاصر در کشورهای مسلمان است. بررسی تأثیر مبانی معرفتی عمل‌گرایی با احتساب ضریب برنامه توسعه، موضوعی است که بیشتر کشورهای مسلمان از شاخ آفریقا، خاورمیانه و حتی خاور دور از قبیل مالزی و اندونزی با آن درگیر هستند و از سوی دیگر، فقه شیعه نیز با ورود به عرصه حکمرانی از این مسئله مستثنی نیست. چالش تأثیر عمل‌گرایی حقوق مدرن بر فقه شیعه نیز نخستین بار در ایران در قالب «قانون اصلاحات ارضی» مصوب ۱۳۳۹ (۱۹۶۰ م) در راستای اصلاحات اجتماعی- اقتصادی رژیم پهلوی دوم، اعمال گردید که بزودی مورد بررسی واقع خواهد شد.

بنابراین موضوع این نوشتار اولاً واکاوی چالشی بنیادی در نظام فقه و حقوق جهان اسلام است. ثانیاً پل ارتباط گفتمانی میان کشورهای اسلامی در حوزه فقه و حقوق عمومی است.

۱. واکاوی چگونگی تأثیر عمل‌گرایی بر نظام حقوقی کشورهای مسلمان

واکاوی میزان تأثیر عمل‌گرایی بر فقه اهل سنت، ابتدا نیازمند تفکیک اصطلاحات متنوعی است که با واژه عمل‌گرایی صورت می‌گیرد. توضیح بیشتر آنکه عمل‌گرایی به عنوان یک جریان پرنفوذ در حقوق معاصر آمریکا به گونه‌ای درک می‌شود که با اصطلاح عمل‌گرایی در فلسفه محض و علوم سیاسی متفاوت است. هر چند تمام این اصطلاحات از بن مایه مشترکی برخوردار هستند، اما کاربرد ویژه هر کدام در ریز موضوعات تخصصی متفاوت خواهد بود (Legg & Hookway, 2021, pp.3-4) و همین تفاوت سبب شده تا فقه پژوهان معاصر همچون کولسن و فکری ابراهیم، هر کدام از واژه عمل‌گرایی معنای متفاوتی را قصد کنند (Fekry Ibrahim, 2015, pp.3-4). بر این اساس، حتی نصر نیز زمانی که واژه عمل‌گرایی را در سطح فلسفه سیاسی معاصر کشورهای مسلمان مطرح می‌کند و از آن با

عنوان (دموکراتیزاسیون) یاد می‌کند (Nasr, 2001, p.21)، محور مباحث خود را بر فقه، شریعت و جنبه‌های هنجاری دین اسلام معطوف می‌دارد، وانگهی درک او از واژه عمل‌گرایی نیز با درک فکری ابراهیم تفاوت زیادی دارد. این تنوع در تفسیر واژه عمل‌گرایی سبب می‌شود تا گاهی صورت مسئله به روشنی درک نشود از این رو ضروریست تا واژه یاد شده و جنبه‌های معناشناختی آن ابتدا به صورت تفکیک شده مورد کاوش قرار بگیرد.

۱-۱. اصطلاح‌شناسی عمل‌گرایی

عمل‌گرایی به سستی^۱ در فلسفه گفته می‌شود که اصالت را به پیامد در مقام عمل می‌دهد. بنیاد فلسفی عمل‌گرا ریشه در شک‌گرایی هیوم دارد؛ و از سوی دیگر با اثرپذیری از هگل، دوگانه ذهن و عین را برنمی‌تابد. بر این اساس عمل‌گرایان دلمشغول شناخت ذات و ماهیت امور نیستند (Shaun, 2017, pp.50-51). عمل‌گرایی حقوقی رویکردی پرجاذبه در حقوق مدرن و پست مدرن خصوصاً در آمریکا است (Grey, 1989, ppp.409-410) و بسیاری از پژوهشگران حقوق، عمل‌گرایی را بر دیدگاه حقوقی خود تأثیرگذار ارزیابی می‌کنند (Lipkin, 1989, pp.701-806). عمل‌گرایی در حقوق یک رویکرد است و به همین دلیل باید آن را بر اساس متغیرهایش توضیح داد. این اصطلاح بر خلاف نگرش عقل‌گرایان حقوقی (Schlag, 1989, p.1223)، اشاره به نامبناگرایی در حقوق دارد. بنیاد حقوقی عمل‌گرایی مانند بنیاد فلسفی آن، مبتنی بر استفاده از روش تجربی (James, 1907, p.151) در حقوق است.^۲

برخلاف اصطلاح عمل‌گرایی در حقوق مدرن که مبتنی بر پارادایم

۱. در اندیشه پیرس، پراگماتیسم دارای (اصول منطقی)، سیستم علمی و فلسفه علم است اما اندیشمندان پس از پیرس، پراگماتیسم را به (نگرشی در فلسفه) تقلیل دادند (Hookway, 2012, part 9 & Ibid, 2003).

۲. پراگماتیسم شکلی از تجربه است (Hookway, 2012, part3-4): ویلسون نسبت تجربه و عمل‌گرایی را در مقایسه میان عمل‌گرایی و ایده‌آلیسم استعلایی توضیح داده است. حتی ادعا شده که بنیاد تجربی عمل‌گرایی به ایده‌آلیسم مطلق نزدیک‌تر بوده و بر این اساس عمل‌گرایی، ایده‌آلیسم مطلق را «تجربی» کرده است (Wilson, 2016).

■ تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی اهل سنت در کشورهای مسلمان

فلسفی است، عمل‌گرایی در کشورهای مسلمان ارتباط منسجمی با بنیاد فلسفی آن ندارد (Fekry Ibrahim, 2015, p.3). همین مسئله سبب شده تا درک متفاوتی از این اصطلاح حاصل شود (Coulson, 1978, p.37). عمده دیدگاه‌های ارائه شده به شرح ذیل است:

الف: عمل‌گرایی معادل مفهوم کثرت‌گرایی حقوقی در فقه مذاهب چهارگانه است. بر این اساس عمل‌گرایی رویکردی التقاطی در مذاهب فقهی خواهد بود و به پدیداری مفهومی اطلاق می‌شود که برای نیل به اهداف حقوقی در مقام عمل، انحصار روش فقهت در یک مذهب فقهی را نفی کرده و در مقابل از کثرت‌گرایی میان مذاهب فقهی حمایت می‌کند (Fekry Ibrahim, 2015, pp.3-4). شمول این اصطلاح گسترده است و ادعا شده که حتی فقیهانی همچون سبکی و زرکشی نیز طبق این توضیح، عمل‌گرا بوده‌اند (Ibid). ناگفته نیست که طبق تبیین یاد شده، عمل‌گرایی با مفهوم مدرن آن همپوشانی ندارد.

ب: عمل‌گرایی محصول درک متفاوت از مفهوم قانون مدرن در کشورهای مسلمان است (Coulson, 1978, p.218). مدرنیسم حقوقی سبب شده تا مفهوم قانون میان ضرورت عملی و اصول مذهبی، گرفتار دو قطبی شود (Ibid). بر این اساس مفهوم قانون برای کارآمدی و تأثیر‌گذاری، ضرورت عملی را اتخاذ کرده و به اصول مذهبی عنایت جدی ندارد. نتیجه آنکه عمل‌گرایی به معنای درک قانون بر اساس ضرورت عملی است (Ibid, pp.218-219).

این نوشتار در نقد دیدگاه نخست، عمل‌گرایی را جستاری در درون الگوواره فقه حکمرانی کلاسیک ارزیابی نمی‌کند، بلکه باور دارد عمل‌گرایی از ملزومات اجرای برنامه توسعه، و رهیافت تجربه‌گرایانه است و بر ساختار فقه حکمرانی اهل سنت تحمیل شده است.

۱-۲. ترسیم جامعه هدف تأثیر عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی

منظور از کشورهای مسلمان در این نوشتار صرفاً اشاره به کشورهایی است

که از فقه مذاهب اهل سنت بهره می‌برند. علت آنست که فقه مذاهب چهارگانه، شمول گسترده‌ای در کشورهای مسلمان دارد و در تجربه تاریخی، سالیان دراز معیار الزام حقوق بوده است (Jackson, 1996, p.53). از این رو جامعه هدف این نوشتار متمرکز بر کشورهای مسلمان سنی مذهب است. گرچه در خصوص نسبت دین و دولت در کشورهای یاد شده نظریه‌های متنوعی وجود دارد و اساساً برخی از دولت سکولار (An-Naim, 2010, p.45)، سخن گفته و برخی از دولت دینی دم می‌زنند. اما بی تردید نمی‌توان انکار کرد که الزام به قواعد حکومت و دولت در تمام این کشورها به نوعی مورد حمایت نظریات سنتی فقه حکمرانی است (Fadel, 2018, p.60)؛ و فقیهان در تجربه تاریخی خود همواره از حکومتی سخن گفتند که شرع در آن اجرا می‌شود (علیخانی، ۱۴۰۰، ص ۴۴). از منظری دیگر، اصول حقوقی اسلامی همواره با گفتمان عمومی کشورهای مسلمان مرتبط، و نظام هنجاری حقوق اسلامی در کنار نظام هنجاری دولت از منبع اقتدار و مشروعیت خاص خود برخوردار است و در تعامل با هنجار دولت قرار دارد (An-Nacim, 2010, p.1).

بنابراین تأثیر عمل‌گرایی، ضریب یکسانی در کشورهای مسلمان نداشته است از این رو جامعه هدف این نوشتار متمرکز بر میزان توسعه پذیری کشورهای مسلمان است و تجربه این عمل‌گرایی در کشورهای اسلامی، موضوع و جامعه هدف اصلی پژوهش را دنبال می‌نماید.

۱-۳. رابطه مفهوم توسعه با عمل‌گرایی حقوق مدرن در کشورهای مسلمان

مفهوم توسعه با بهره‌گیری از عقلانیت تکاملی^۱ بر علوم اجتماعی تأثیرگذار است (موثقی، ۱۳۸۳، ص ۲۲۴) و دارای فرآیند هنجارمندی است که سازمان ملل آن را پذیرفته و یکی از مهم‌ترین ابزارهای زیست جهانی محسوب می‌شود. سازمان ملل، توسعه را با عنوان «کیفیت زندگی» مطرح

۱. بر اساس دیدگاه (عقلانیت تکاملی) نهادها در فرآیند توسعه، مطابق اراده انسان برساخته (Constructive) می‌شود (Hayek, 2012, pp.43-65).

■ تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی اهل سنت در کشورهای مسلمان

کرده و بر این باور است که توسعه باید مجموعه‌ای سازوار و متعادل میان ابعاد فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، به اضافه توسعه کمی و کیفی باشد (United Nations, 1971).

از دوران جنگ سرد، مفهوم توسعه با ایدئولوژی پیوند خورده (روکس برو، ۱۳۷۰، ص ۵۲-۵۳) و رهیافت تجویزی قدرتمندی به خود گرفته است (موثقی، ۱۳۸۳، ص ۲۳۳). سازمان ملل در آغاز دهه دوم توسعه، تاکید کرده که توسعه نیازمند رهیافت یکپارچه در سطح جهانی است (Sachs, 2009, p.8). از این رو توسعه در اندیشه معاصر، قرین با (استراتژی تجویزی) در نظر گرفته می‌شود. بر این اساس در کشورهای مسلمان به میزان توسعه یافتگی، رابطه منطقی میان توسعه یافتگی و اثر پذیری از استراتژی تجویزی توسعه وجود دارد که در این میان ضریب تأثیر، متوجه اصل حاکمیت قانون خواهد بود.

با عنایت به توضیحات یاد شده، رویکرد عمل‌گرا به طور یکسان و نظام‌مند در حقوق کشورهای مسلمان پدیدار نشده است. بنابراین نه به طور یکسان تحلیل پذیر است و نه به طور یکسان در شاخه‌های معین حقوقی قابل سنجش است و حتی نتیجه تأثیر عمل‌گرایی نیز یکسان نیست. واکاوی قوانین موضوعه در کشورهای مسلمان نشان از آن دارد که نیاز به ایجاد توسعه و رشد شاخص‌های اقتصادی مطابق با استانداردهای غربی، مهم‌ترین عامل تأثیر عمل‌گرایی بر فقه سنتی بوده است که در ادامه بدان اشاره خواهد شد.

۱-۳-۱. تأثیر عمل‌گرایی بر حقوق مدنی کشورهای مسلمان

اولین و مهم‌ترین تأثیر عمل‌گرایی در سپهر حقوق مدنی و احوالات شخصیه طنین انداز شد. نسل اول رویکردهای عمل‌گرا در حقوق کشورهای مسلمان بر اساس ضرورت‌های عملی در حوزه اقتصاد صورت گرفت نه استدلال فقهی. توجه به توسعه اقتصادی با نگاه سرمایه محوری (Ibra-him, 2005, p.524) و ملزومات حقوقی آن از قبیل حمایت از مالکیت خصوصی، از مهم‌ترین عوامل تأثیر عمل‌گرایی بر حقوق مدنی است. در

قرن ۱۸ در پرونده مشهور (ریدا) برای نخستین بار به مردم اجازه داده شد تا در معاملات، از قواعد فقه مذاهب عدول کنند و بر همین اساس زنی بنام ریدا موفق شد تا املاک موقوفه خود را بفروش برساند (Fekry Ibrahim, 2015, p.235). این قانون در اقتصاد مصر اثرگذار بود و سبب شد تا بخش زیادی از املاک موقوفه در چرخه اقتصادی درآید و معامله پذیر شود، هر چند این رای قضائی بر خلاف فقه مذاهب بود و بر اساس نیاز دولت به ایجاد توسعه اقتصادی صورت گرفت.

نسل دوم رویکردهای عمل گرا در قرن بیستم مشهود است. ابتدا در سال ۱۹۴۵ در سودان مقرر شد تا وصیت در حدود ثلث دارایی خالص انجام شود (Nasir, 2009, pp.234-236) و دلیل این کار استدلال فقهی نبود بلکه نیاز اقتصادی وصیت کنندگان برای تأمین هزینه‌های اقتصادی بود (Coulson, 1978, p.205). این قانون هر چند مطابق فقه امامیه صحیح است اما با فقه برخی مذاهب چهارگانه سازگار نبود و به همین دلیل وقتی همان قانون در مصر در سال ۱۹۴۶ به عنوان اصلاح قانون تعهدات وصیت اعمال شد، مستند به فقه شیعه گردید (Egyptian Act No. 71/1946). در سال ۱۹۵۹ قانون ارث در تونس تغییر کرد و در سال ۱۹۶۱ همان قانون در کشور پاکستان تغییر کرد در حالیکه تا آن تاریخ، قانون ارث پاکستان متأثر از قانون مصر بود (Faruki, 1965, p.253). در سال ۱۹۴۹ ابتدا در سوریه و سه سال بعد در مصر، قانون لغو املاک موقوفه خانوادگی اعمال شد و بر این اساس دیگر انتقال مالکیت اموال یاد شده از طریق ارث امکان پذیر نشد. دلیل این اقدام نیز توجیه اقتصادی بود زیرا بخش بزرگی از زمین‌ها در سوریه به دلیل مالکیت وقفی، قابلیت انجام فعالیت‌های کلان اقتصادی را نداشت و معامله پذیر نبود و نیاز بود تا مالکیت این زمین‌ها فک شود (Coulson, 1978, p.219). در سال ۱۹۵۳ در قانون مدنی عراق با استناد به حقوق دول غربی، بیمه و قراردادهای مشروط (Aleatory contract)

■ تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی اهل سنت در کشورهای مسلمان

قانونی شد (Ibid, 2018). در ایران نیز «قانون اصلاحات ارضی» مصوب ۱۳۳۹ (۱۹۶۰م) در راستای اصلاحات اجتماعی - اقتصادی رژیم پهلوی دوم، اعمال گردید و مالکیت زمین‌های کشاورزی از مالکین سلب شد و به رعایایی تفویض شد که در همان زمین، کشاورزی می‌کردند؛ این قانون در سال ۱۳۵۸ (۱۹۷۹م) توسط شورای نگهبان قانون اساسی، مخالف با شریعت اسلام تشخیص داده شد. شورای نگهبان در نامه شماره ۱۳۷۱ مورخ ۱۳۶۳/۴/۲۱ در پاسخ به نامه آیه‌الله خادمی، خطاب به وزارت کشاورزی ابراز داشت:

مطابق دستورالعمل شماره ۳۳۱۳/۱/۱۲ مورخ ۱۳۶۱/۱۲/۲ قانون اصلاحات ارضی دوره طاغوت، مغایر با موازین شرعی است، سریعاً لغو آن به ادارات تابعه اعلام گردد.^۱

همان‌گونه که در اسناد قانونی یاد شده مشاهده می‌شود، تأثیر عمل‌گرایی بواسطه نیاز دولت‌ها بر ایجاد توسعه اقتصادی صورت گرفته و چنانچه اعمال این تغییرات، مخالف با شریعت و فقه بوده، اولویت با ایجاد توسعه در نظر گرفته شده است.

۱-۳-۲. تأثیر عمل‌گرایی در ساحت حقوق عمومی و نظریه دولت

تأثیر عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی در حقوق عمومی و حقوق کیفری به اندازه حقوق مدنی (Zakariyah, 2015, p.192) پرطنین نبود. دلیل آن است که حوزه اجتماعی - سیاسی و مطالعات حوزه عمومی جامعه از توسعه نیافته‌ترین قسمت‌های فقه حکمرانی اهل سنت است (Kamali, 2016, p.385)؛ هر چند عمل‌گرایی در سطح حقوق اساسی در گرایش‌های غیر سیاسی از اسلام تأثیر چشم‌گیری داشته و نمونه اخیر آن در بازنویسی قانون اساسی مصر در سال

۱. موارد خلاف شرع قانون اصلاحات ارضی بعدها طی فرآیند قانونی تصحیح شد و طبق مصوبه مورخ ۱۳۷۰/۳/۲ مجمع عالی تشخیص مصلحت نظام، و سپس در تاریخ ۱۳۸۱/۱۱/۳ و در نهایت با مصوبه مورخ ۱۳۹۰ ابلاغ گردید. توضیح مبسوط در سامانه جامع نظرات شورای نگهبان با عنوان: (قانون تعیین تکلیف وضعیت اراضی) قابل مشاهده است.

۲۰۱۴ کاملاً مشهود است (Steuer&Blouet, 2015, p.256) اما این تأثیر فقط در سطح فقه فردی بوده از این رو از موضوع این نوشتار خارج است. در هر حال تأثیر عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی اگر چه در حقوق موضوعه عمومی به اندازه حقوق موضوعه مدنی نیست، اما در سطح دکتربین قابل تحلیل است. به عنوان نمونه از یک سو با وقوع بهار عربی از سال ۲۰۱۰ و به قدرت رسیدن جنبش اخوان المسلمین در مصر، و از سوی دیگر با تردید در امکان تحقق دولت اسلامی که محصول اعلان موجودیت بنیادگرایانی همچون القاعده و داعش است (Hafijur Rahman, 2020, pp.8-9)؛ مباحث حقوق عمومی و نظریه دولت نیز از نگرش عمل‌گرا تأثیر جدی پذیرفت و شعاع آن به مباحث فلسفه فقه حکمرانی کشیده شد؛ به گونه‌ای که فرآورده آن را می‌توان در نظریه (دولت مدنی / Civil State) (Limor, 2017, p.23)؛ و اصالت بخشی به متغیرهایی از قبیل (مقبولیت) و (مشروعیت) (An-Nacim, 2010, p.19) مشاهده کرد. توضیح بیشتر آنکه دکتربین‌های متأثر از رویکرد عمل‌گرا در دو قالب کلان دسته بندی می‌شود:

قالب اول با نسل اول و دوم اندیشمندان اخوان المسلمین مطرح شده است (علیخانی، ۱۴۰۰، ص ۳۸)، هر چند که اندیشمندان نسل دوم تأثیر پذیری عمیق‌تری از عمل‌گرایی دارند (Halverson, 2010, pp.56 & 74). این قالب، تعین قاعده حقوقی را در جنبه شکلی و فرمال، در نهاد دولت می‌پندارد. قالب دوم بنیاد حقوق عمومی در فقه حکمرانی را به طور مستقیم با نهاد دولت پیوند نزده و بیشتر تمایل دارد تا با تعریف و شناسایی اصول حقوقی، مبنای نوینی برای قواعد حقوقی استنباط نماید (Kamali, 2016, p.402). بر این اساس شریعت اسلامی مجموعه‌ای از سوابق، رویه‌ها و اصول کلی به همراه مجموعه‌ای از فنون هرمنوتیکی و پارالوژیکال (استدلال ناسازوار/ paralogical) است (Al-Azmeh, 1996, p.12). تبیین هر کدام از دو رویکرد یاد شده به شرح ذیل است:

الف) تأثیر عمل‌گرایی در نظریه دولت

ایده (دولت مدنی) در سال ۲۰۱۱ در مصر که پیش از آن در حدود یک قرن پیش مطرح شده بود، با قدرت گرفتن جنبش اخوان المسلمین در عرصه حقوق عمومی تعیین یافت (Steuer&Blouet, 2015, p.237) اما کودتای نظامی سال ۲۰۱۳ اجازه نداد تا جنبه‌های مختلف این ایده، پدیدار شود. دولت مدنی به معنای دولت غیر نظامی است (Ibid). قرضای به عنوان نسل دوم از اندیشمندان اخوان المسلمین، دولت مدنی را با شاخص‌هایی همچون دموکراسی، کثرت‌پذیری، حمایت از حقوق اقلیت‌های دینی و صیانت از مشارکت اجتماعی زنان معرفی کرد (قرضاوی، ۲۰۰۵، ص ۱۷۱). دغدغه اصلی قرضای و اندیشمندان همسو با او در ابتدا دفاع از امکان تحقق دولت در اسلام است (همان، ص ۸). آنان می‌کوشند بر خلاف روایت بنیادگرایان، مفهوم دولت در اسلام را متمایز با (فرمان خلیفه) معرفی کنند (همان، ص ۳۱) و از متغیرهای مدرن مانند اصول مدنیت و شهروندی بهره‌برند (Steuer & Blouet, 2015, p.3). بنیاد این مسئله به فلسفه فقه حکمرانی باز می‌گردد و با چالش امویان با نظم حقوقی دولت مدینه در صدر اسلام شباهت زیادی دارد (Zakariyah, 2015, pp.11-12).

ب) اصالت‌بخشی به متغیرهایی همچون مشروعیت و مقبولیت

این رویکرد نوعاً از سوی کسانی ارائه شده که به طور مستقیم در باب حقوق عمومی نظریه پردازی نکرده و از مصادیقی همچون دولت، نامی به میان نیاوردند. این گروه بجای ایده پردازی مصادیقی، از متغیرهایی بحث کرده‌اند که می‌تواند تأثیر مستقیم بر اصل حاکمیت قانون بگذارد (Al-Najjar, 2013, p.38). دکترین این گروه در قالب مفهوم (مقبولیت و مشروعیت) تعیین یافته است. دیدگاه این گروه دربردارنده رویکرد انتقادی - تجویزی است (Al-Azmeh, 1996, p.12). روی انتقاد این گروه عموماً متوجه نظریات ماوردیان در فقه حکمرانی است. آنان با انتقاد از نظام فقه

حکمرانی خلیفه محور، در حقیقت از نگرش تاریخی به فقه حکمرانی انتقاد می‌کنند. بر این اساس، عده‌ای قواعد فقه حکمرانی کلاسیک را صرفاً توجیه رفتار حکومت‌ها دانسته (Fadel, 2018, p.60)؛ و برخی فقه حکمرانی را تا پایان حکومت عثمانی، فاقد نظام هنجاری آگاهانه می‌دانند (عبدالمنعم احمد، ۱۹۹۱، ص ۱۵-۱۶)؛ عده‌ای نیز بر این باورند که در فقه حکمرانی برای دولت، وجود هنجاری تعریف نشده است (Kamali, 2016, pp.384-385). در این میان در ارزیابی نسبت دین و دولت، می‌توان حکم سلطان بیبرس در قرن ۱۳ مبنی بر انتساب چهار قاضی از مذاهب چهارگانه در قاهره برای سامان دادن به نظام قضائی مصر را نقطه عطف مهمی قلمداد کرد (Jackson, 1996, p.49) چه اینکه فرمان یاد شده با نهادینه کردن نظام تقلید، فقه مذاهب را از واقعیت‌های اجتماعی جدا کرد و گشودگی فقه نسبت به تأثیر تکاملی مشاهدات تجربی را از آن زدود (Kamali, 1996, p.32). در نتیجه بر اساس دیدگاه‌های یاد شده نمی‌توان الگوی معین و مشخصی از اصول اسلامی در مورد حقوق عمومی ارائه داد.

جنبه تجویزی ارائه شده از این گروه نیز بجای تمرکز بر نهادگرایی و بحث از ملزومات دولت، معطوف بر تعریف متغیرهای بنیادی در اصول حقوقی است. فرآورده این دیدگاه معرفی عنصر (مقبولیت و مشروعیت) به عنوان مبنای الزام است. بر این اساس هر قاعده حقوقی که مشروعیت اجتماعی نداشته باشد، موجه نیست. بر این اساس قاعده حقوقی باید بر اساس خرد جمعی و برگرفته از یک سیستم مشارکتی مطابق با منابع معتبر اسلامی باشد.

۲. تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر مبنای الزام قاعده حقوقی

قانون‌گذار متن قاعده حقوقی را در حقوق موضوعه ایجاد می‌کند و برای آن ضمانت اجرا وضع می‌نماید (حیاتی، ۱۳۹۷، ص ۲۴). نظام حقوقی برگرفته از اصول حقوقی به همراه قاعده است و در حقیقت، اصول حقوقی

ایده‌های اصلی هستند که قوانین بر مبنای آنها وضع می‌شود (بولانژه، ۱۳۷۶، ص ۷۳-۷۴). اصول حقوقی از سویی به عنوان مبنای حقوق موضوعه، ثبوتی بوده و ناظر به مقام واقع و نفس الامر است (حیاتی، ۱۳۹۷، ص ۲۲)، و از سوی دیگر جایگاه فراقانونی داشته و بنیاد یک نظام حقوقی را سامان می‌بخشد (همان). باید توجه داشت که سخن از مبنای الزام در اینجا، شمول داشته و اعم از قواعد حقوقی مصطلح و اصول حقوقی است از این رو اصل حقوقی به مثابه اصل پیشین در نظر گرفته می‌شود و تمرکز بر قاعده حقوقی خواهد بود. با عنایت به توضیحات یاد شده، «مبنای الزام» همواره از معرفت‌شناسی خاص خود پیروی می‌کند و در حقیقت، مبنای الزام باید کاملاً سازوار با بنیاد معرفت‌شناسانه خود باشد. در این قسمت توضیح داده خواهد شد که عمل‌گرایی مدرن حقوقی صرفاً در وضع قوانین بر فقه سنتی تأثیر نگذاشته بلکه مبنای معرفتی خود را بر معرفت‌شناسی حاکم بر فقه سنتی تحمیل کرده است.

۲-۱. مبنای معرفتی الزام در حقوق طبیعی دینی

در حقوق دینی، مبنای قاعده حقوقی از منبع آن تأثیر می‌پذیرد (Kelly, 1992, pp.92-100). کتاب مقدس و سنت، منبع اولیه بیان اراده الهی است (Al wazna, 2016, pp.251-252). قواعد بنیادین حقوقی با تکیه بر متون مقدس استخراج، استنباط و تفسیر می‌شود (Al-Azmeh, 1996, p.12). عقل به عنوان منبعی در طول کتاب و سنت شناسایی شده و از آن به (عقل استنباطی) تعبیر می‌شود. فرآیند اجتهاد، عینیت بخشی به عقل استنباطی در تعامل با متون مقدس است (Al wazna, 2016, pp.251-252).

وصف مبنای گروهی مهم‌ترین شاخص معرفتی قاعده حقوقی در فقه حکمرانی کلاسیک است (Makdisi, 1985, pp.97-98). مبنای گروهی به معنای وجود (باورهای پایه/ Basic beliefs) و (غیراستنتاجی)^۱ است. باورهای پایه خود

1. Non-inferentially basic beliefs & non-inferentially justified beliefs.

بنیاد، موجه بنفسه، و مرجع تایید باورهای دیگر است. قاعده حقوقی مبنای همان قاعده بنیادی است که از جنبه ماهوی هیچ گاه مورد سوال چرایی واقع نمی شود و موجه بودن آن مفروض است (Oktavinanda, 2018, p.Vii). به عنوان نمونه، روایت: «إن ما أسكر كثيره، فقليله حرام»^۱ یک اصل حقوقی است (Zakariyah, 2015, p.25). بر این اساس قاعده حقوقی ساخته می شود مبنی بر اینکه هر نوشیدنی مست کننده حرام است (مزنی، [بی تا]، ص ۲۶۵) و فاعل آن سزاوار مجازات حد می باشد (همان). فرآیند ایجاد الزام حقوقی در حقوق معاملات و حقوق عمومی نیز به همین کیفیت است و در دوره معاصر نیز کاربرد دارد (Zakariyah, 2015, p.25). نتیجه آنکه گزاره (حرمت نوشیدن هر مست کننده) بیان گر اراده تشریحی خداوند است و یک گزاره پایه به حساب می آید که مرجع تایید دیگر قواعد حقوقی خواهد بود.

۲-۲. مبنای معرفتی الزام در رویکرد عمل گرا

بنیاد معرفتی رویکرد عمل گرا در حوزه شناخت (Cognition) شکل گرفته (Schlag, 1989, p.1223) و رقیب اندیشه عقل گراست. عقل گرایی شکلی از اندیشیدن نیست بلکه شکلی از وجود است و عمل گرایی با جنبه وجودی عقل گرایانه در تقابل است (Ibid, p.1224). مهم ترین فرآورده معرفتی عمل گرایی در حقوق، استفاده از روش تجربی برای رسیدن به حقیقت است (Ibid, p.1223).

پیروان رویکرد عمل گرا دیدگاه های متفاوت و گاه متعارضی دارند (Smith, 1990, p.410)؛ اما سرمنشأ تمام نظریات آنان به (عقل عملی) باز می گردد چه اینکه آنان قانون را گونه ای از (عقل عملی) می پندارند (Ibid, p.409). مفهوم عقل عملی به معنای عقل استعلایی (Transcendental Intellect) کانت (Maddy, 2007, p.50)، و گاه به معنای عقل ابزارگرایانه است (Instrumentalism Intellect). تفاوت در آنست که ادراک عقل

۱. ترجمه: چیزی که زیادش سبب مستی شود، اندکش نیز حرام است (ابن قدامه، [بی تا]، ۱۰/۳۲۷).

استعلایی کانت هر چند از ادراک عقل متعالی (Transcendent Intellect) مستقل شده و خود به صورت مستقل (Kant, 1998, p.149, B.25)، مبنای الزام قواعد حقوق را درک می‌کند و نیازی به اعتبار سنجی توسط قواعد خارجی و عقل نظری ندارد (Friedman, 2013, p.22)، اما همچنان در پارادایم مکتب حقوق طبیعی^۱ است (Kelly, 1992, pp.258 & 261)؛ وانگهی رویکرد ابزاری به عقل توسط عمل‌گرایان حقوقی، ادراک عقل عملی را یکسره معطوف بر مقام عمل کرده و دیگر به پارادایم حقوق طبیعی نیز وفادار نیست. تبدیل ادراک عقلی به ابزار، بدین معناست که ادراک عقلی می‌تواند در درک روش شناختی مفید باشد اما نمی‌تواند به طور مستقل به گزاره‌های حقوقی، ارزش درست یا نادرست نسبت دهد (دراوس، ۱۳۹۱، ص ۴۷۲). بر این اساس عمل‌گرایان حقوقی توجه ویژه‌ای به اهداف و غایات قواعد حقوقی دارند و از این جهت در مقابل حقوق دانان طبیعی و صورت‌گرایان حقوقی قرار می‌گیرند. نتیجه آنکه عمل‌گرایی درک متفاوتی نسبت به حقوق ارائه می‌دهد (Warner, 2010, p.406).

توضیح بیشتر آنکه عمل‌گرایان، توجیه را فاقد مبنا می‌دانند (Ibid). نامبناگرایی در توجیه بدین معناست که در تصمیم‌گیری در مورد اینکه از چه چیزی باید دفاع شود و چگونه باید عمل کرد، هنجارهای متعددی در نظر گرفته می‌شود که (هنجار توجیهی/ Norm of Justification) نامیده می‌شود (Ibid). هنجار توجیهی به عنوان هنجار استاندارد، و برای شناسایی و تعیین هنجارهای دیگر بکار می‌رود. هنجار توجیهی، مبنایی در خارج از خود ندارد و احتیاجی هم به چنین مبنایی ندارد و این مشخصه ممتاز عمل‌گرایی در

۱. برخی اندیشوران، مکتب حقوقی کانت را «حقوق طبیعی» می‌پندارند اما به تعبیر آرتور ریپستین، فلسفه حقوقی کانت به طور عمده، معطوف بر نسبت سنجی میان اخلاق و حقوق است و به دشواری می‌توان فلسفه حقوق او را در چهارچوب «علم حقوق» معاصر جای داد. او توضیح می‌دهد که فلسفه حقوق کانت، معطوف به اموری است که با تحلیل مفهوم حقوق بی‌ارتباط است؛ مواردی همچون درهم آمیختن صریح مفاهیم اخلاقی با مفاهیم حقوقی، تمرکز بر مفهوم «اجبار» و توجه بیش‌ازحد به جزئیات نظری. افزون بر این، فلسفه حقوق کانت به پرسش استاندارد «علم حقوق هنجاری» نیز عنایتی نمی‌کند (ریپستین، ۱۳۹۵، ص ۳۳۱).

مورد (توجیه) است. هنجار یاد شده در مقام عمل به طور مستمر به کار می‌رود (Rorty, 1982, p.xxv).

عمل‌گرایان نظریه‌ی صدق به معنای مطابقت با واقع را نمی‌پذیرند. بنابراین مسئله اصلی نگرش عمل‌گرایی، مطابقت با واقع نیست بلکه توجیه است. همواره هنجارهایی که در عمل بکار می‌رود، معیار است از این رو در این رویکرد، امکان تعریف حقیقت وجود ندارد (Ibid, 1991, p.23). راهبرد عمل‌گرایی آنست که مفهوم (صدق) معادل باشد با توجیه‌شدن به نحو مقتضی به وسیله هنجارهای کاربردی و رایج (Ibid, 1989, p.52). نتیجه نگرش عمل‌گرایی، نفی هر گونه هنجار عالی در سلسله هنجارهای حقوقی است. هنجار حقوقی عمل‌گرا، از کثرت‌گرایی دفاع می‌کند. به عبارت دیگر هر هنجار حقوقی در پرتو دیگر هنجارها تغییر و تحول می‌یابد و دارای ذات مستقل نیست (Warner, 2010, pp.407-408). در این نگرش تنوع و گوناگونی اهمیت زیادی دارد و دیدگاه‌های مختلف و اسلوب‌های متفاوت دینی، فرهنگی، طبقات اجتماعی، نژاد و جنسیت سبب تولید ادبیات «همگرایی» شده و به مثابه نظریه نهایی «توجیه» در نظر گرفته می‌شود (Ibid). بر این اساس هر گونه انکار همگرایی در راستای تبیین برآمده از مطالعه عقل‌گرایانه و در راستای نیل به نظریه واحد، با جوهر عمل‌گرایی حقوقی ناسازگار خواهد بود (Ibid).

با عنایت به مطالب یاد شده، مهم‌ترین تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه سنتی آنست که اصل حاکمیت قانون، تابع غایت قاعده حقوقی خواهد بود و بر خلاف مکتب حقوق دینی مبنای الزام، تابع منبع قاعده حقوقی (یعنی کتاب و سنت) نیست.

۲-۳. تأثیر معرفت‌شناختی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی

مهم‌ترین تأثیر معرفتی عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی آنست که الگوواره فقه حکمرانی کلاسیک در حوزه حکمرانی از حقوق طبیعی سنتی به حقوق طبیعی

مدرن تغییر می‌کند. این بدان معناست که اصل حاکمیت قانون مبتنی بر کشف اراده الهی نیست بلکه وامدار عقلانیت انسان‌گرایانه است (Gava & Stern, 2015, pp. 85 & 177). نتیجه آنکه اصل حاکمیت قانون همچون قبل، تابع منبع آن نیست و بر اساس (روش‌شناسی) تعیین می‌شود. منظور از روش‌شناسی، چگونگی شناخت قواعد الزام‌آور حاکم بر روابط اجتماعی به عنوان پل ارتباطی میان معرفت‌شناسی و باورهای موجهی است که در مورد معرفت (حکمت‌نیا، ۱۳۹۳، ص ۸) سخن می‌گوید. روش‌شناسی تجربی رویکرد عمل‌گرا، تمایل زیادی به بهره‌وری از داده‌های جامعه‌شناسی، اقتصاد و ... دارد و به شناخت و کشف ماهیت حقوقی موضوعات، پایبند نیست.

در روش‌شناسی رویکرد عمل‌گرا، شریعت به خودی خود معیار برای مبنای الزام نیست و انگهی با توجه به سودمندی شریعت در هنجارهای اجتماعی و نظم حقوقی، می‌تواند مفید و حتی لازم باشد (Coulson, 1978, pp. 149-90). تا پیش از کاربست عمل‌گرایی در کشورهای مسلمان، روش‌شناسی حقوقی و اصل حاکمیت قانون بر اساس شریعت تعریف می‌شد. شریعت، هسته سخت الزام حقوقی و بنیاد روش‌شناسانه آن در فلسفه نظری (عقل‌نظری) شکل می‌گرفت (Coulson, 1978, pp. 149-150). مقام عمل نیز بدون اصالت بخشی به فایده و مصلحت، تابعی از رهیافت عقل‌نظری بود بنابراین گسست بین مدرکات عقل‌نظری و عقل عملی از مهم‌ترین تأثیرات عمل‌گرایی بر فقه حکمرانی است.

۳. دیدگاه برگزیده

همان‌گونه که در شرح دیدگاه کولسن مطرح شد، ایجاد توسعه در کشورهای مسلمان نیاز به آن داشت تا قوانین سخت‌گیرانه شریعت محور به نفع رویکردهای تجربی تعدیل شود. بر این اساس حقوق‌مدرن، اساساً فقه سنتی و الزام برآمده از آن را دارای منزلت علمی تلقی نکرد، در حالیکه

فقه سنتی بواسطه بنیاد معرفت‌شناختی خود، از عقل‌گرایی و واقع‌گرایی در حقوق حمایت می‌کند.

توضیح بیشتر آنکه در عمل‌گرایی مدرن حقوقی هیچ ارتباطی میان مدرکات عقل عملی و عقل نظری متصور نیست (Smith, 1990, p.410)، و عقل صرفاً شأن و منزلت ابزاری دارد. انفکاک عقل عملی از عقل نظری (Maddy, 2007, p.50) نشان از اصالت بخشی به امور تجربی در گزاره‌های حقوقی دارد، بر این اساس گزاره‌های حقوقی غیرواقع‌گرا بوده و در نظریه‌های علمی از دیدگاه آنتی رئالیستی جانب داری می‌کند (اصغری، ۱۳۸۷، ص ۱۷۰).

در اندیشه اسلامی، گزاره‌های فقهی هرچند برآمده از عقل عملی است اما این گزاره‌ها مستند به عقل نظری است. به عبارت دیگر «معرفت» آنگاه که به هستی و وجود تعلق بگیرد، دانش درجه اول محسوب شده و مفاد گزاره‌های عقل نظری خواهد بود؛ و آنگاه که متعلق آن، شناخت و آگاهی باشد، دانش درجه دوم بحساب آمده و مفاد گزاره‌های عقل عملی می‌باشد. فرآورده این دیدگاه آنست که معرفت‌شناسی ثبوتی، نگاهی فلسفی و هستی‌شناختی دارد و ارتباط متعلق خود را با واقع و تکوین می‌جوید. در مقابل، معرفت‌شناسی اثباتی ناظر به معرفت است و ویژگی‌های شناخت را مورد توجه قرار می‌دهد. نتیجه آنکه معرفت‌شناسی ثبوتی از منظر رتبه در جایگاه اصل پیشین نسبت به معرفت‌شناسی اثباتی قرار دارد (رضایی و خسروی، ۱۳۹۲، ص ۱۰). این دسته بندی در دانش هنجاری از قبیل فقه نیز جاری خواهد بود.

به طور عمده واقع‌گرا بودن گزاره‌های فقهی، ملهم از عقل نظری است و نظریه ضرورت بالقیاس (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۷۱) قابل توضیح است. قضایایی که محمول آنها موصوف به وجوب و باید است از معقولات ثانی فلسفی است و وجوب مندرج در این قضایا، مصداق ضرورت بالقیاس است که از رابطه بین فعل اختیاری انسان و اثر مترتب بر آن انتزاع شده است. به عنوان مثال در گزاره: «باید مجرم، مجازات شود»، رابطه بین مجازات و هدف،

با یکی از اهداف حقوق یعنی امنیت اجتماعی بیان می‌شود. به همین جهت است که اگر پرسیده شود چرا باید مجرم را مجازات کرد؟ پاسخ آنست که اگر مجرم به مجازات نرسد، جامعه دچار هرج و مرج می‌شود. بنابراین، گزاره‌های حقوقی نه تنها مبتنی بر حقایق تکوینی می‌باشند بلکه مفاد این گزاره‌ها نیز اشاره به حقایق تکوینی دارد و بر این اساس، هم قابلیت صدق‌پذیری و هم قابلیت برهان‌پذیری در چنین گزاره‌هایی وجود دارد.

بر اساس توضیح یاد شده گزاره‌های حقوقی، اعتباری محض^۱ نیست و صرفاً مستند به توافق یا قرارداد یا هر امر عرفی دیگر نمی‌باشد بلکه برآمده از واقعیت است. واقعیت در اینجا به معنای حقیقت تکوینی است بدین معنا که هم شامل عالم خارج و محسوس می‌شود و هم شمول گسترده‌ای نسبت به محسوسات دارد.

نتیجه

نگرش عمل‌گرا در حقوق مدرن، درک متفاوتی ایجاد می‌کند. اصالت بخشی به یافته‌های عقل عملی، و استفاده از تجربه‌گرایی در حقوق، مهم‌ترین رهیافت این نگرش است. این پژوهش در مقام اثبات این نکته است که رویکرد عمل‌گرای مدرن بر فقه حکمرانی کشورهای مسلمان تأثیر گذاشته است. هر چند ضریب تأثیر یاد شده در تمام کشورهای مسلمان یکسان نیست اما وابسته به متغیرهای مورد تأیید در اجرای برنامه توسعه از قبیل: کثرت‌پذیری، بردباری دینی، تعامل با کفار حربی، پذیرش تساهل

۱. به عبارت دیگر مفاهیم حقوقی در این نگرش از قبیل مفاهیم ماهوی نیست و اصطلاحاً، ماب‌ازاء عینی ندارد. از این رو به یک معنا می‌توان آنها را «اعتباری» نامید. به عنوان مثال مفهوم دزد با اعتبارهای مختلف برای انسان جنبه توصیفی پیدا می‌کند اما این توصیف نه از این جهت است که دزدی دارای ماهیت انسانی است، بلکه اتصاف انسان به وصف دزدی از جهت نوعی رفتار (فعل ربودن مال دیگری) صورت می‌گیرد. همچنین مفهوم «مال» به یک اعتبار اگر مضاف به انسان اعتبار شود، مشیر به مفهوم دیگری با عنوان «مالکیت» است. مالکیت نیز عینیت خارجی ندارد و با اعتبار کردن عنوان «مالک» برای انسان، و عنوان «مملوک» برای پول (یا هر چیز دیگری) ایجاد می‌شود. از این رو نه تغییری در ذات انسان پدید می‌آید و نه در ذات پول. این‌گونه اعتبارات ویژگی‌های خاصی دارد و با واقعیات عینی مرتبط است و صرفاً از ابداعات ذهن نیست.

شرعی در حقوق زنان و مواردی از این قبیل است. از این رو کشورهای مسلمان بیشتر توسعه یافته مانند ترکیه، اندونزی، مالزی؛ و اخیراً کشورهای حوزه خلیج فارس نسبت به کشورهای کم برخوردار از توسعه، از متغیرهای یاد شده بیشترین تأثیر را پذیرفته‌اند. گونه تأثیر پذیری از عمل‌گرایی چه آگاهانه یا ناخودآگاه، سبب شده تا منبع معرفتی فقه حکمرانی از عقل متعالی، به عقل ابزاری تغییر کند. هر چند رویکرد نوین فقیهان نو اندیش در فقه حکمرانی در تلاش است تا استنباط نوین خود را مستند به شریعت نماید، اما شیوه آنان در منطق (عقل‌گرایانه) حقوقی نمی‌گنجد و در مقابل، تابع هنجار (توجیه) عمل‌گرایی مدرن است. بر این اساس بازخوانی فقه حکمرانی در گذار از الگوی کلاسیک احکام السلطانی به اندیشه مدرن، دربردارنده ویژگی: پیامدگرایی، روش‌شناسی ابزاری، و توجه به غایت قواعد حقوقی است و از این جهت از منطق معرفتی عمل‌گرا پیروی می‌کند و از معرفت‌شناسی فقه فاصله می‌گیرد.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد..

سهام نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

- ابن قدامه، عبدالله؛ المغنی؛ بیروت: انتشارات دارالکتب العربی للنشر والتوزیع، [بی‌تا].
- اصغری، محمد؛ «تلاقی پراگماتیسم و پُست‌مدرنیسم در فلسفه ریچارد رورتی»، نشریه معرفت فلسفی؛ ش ۲، زمستان ۱۳۸۷، ص ۱۶۵-۱۹۴.
- بولانژه، ژان؛ «اصول کلی حقوق و حقوق موضوعه»، ترجمه علیرضا محمدزاده و ادقانی؛ نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران؛ ش ۰ (دوره ۳۶)، ۱۳۷۶، ص ۷۳-۱۰۰.
- حکمت‌نیا، محمود؛ «فواعد بنیادین در حقوق و روش‌شناسی احراز و توسعه آنها»، نشریه حقوق اسلامی؛ ش ۴۲، آذر ۱۳۹۳، ص ۷-۳۷.
- حیاتی، علی‌عباس؛ «مفهوم اصل حقوقی و مقایسه آن با قاعده حقوقی (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه)»، نشریه دانش حقوق مدنی دانشگاه پیام نور؛ ش ۲، دی ۱۳۹۷، ص ۲۹-۴۴.
- دراھوس، پیتر؛ فلسفه مالکیت فکری؛ ترجمه محمود حکمت‌نیا و همکاران؛ تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
- رضایی، مهدی و محمد مهدی خسروی؛ «معرفت‌شناسی ثبوتی گزاره‌های حقوقی»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی؛ ش ۳۹، تیر ۱۳۹۲، ص ۹-۳۴.
- روکس برو، یان؛ جامعه‌شناسی توسعه (نظریه‌های توسعه‌نیافتگی)؛ ترجمه مصطفی ازکیا با همکاری محمدسعید ذکائی؛ تهران: نشر توسعه، ۱۳۷۰.
- ریستین، آرتور؛ «فلسفه حقوقی کانت»، ترجمه مژگان جعفری؛ مجموعه مقالات انتشارات بلک ول (به ویراستاری دنیس پترسون)؛ تهران: انتشارات ترجمان، ۱۳۹۵، ص ۳۳۱-۳۵۸.
- عارف نصر، محمد؛ فی مصادر التراث السياسي الإسلامي؛ [بی‌جا]: نشر المعهد العالمی للفکر الإسلامي، ۱۹۹۴ م.
- عبدالمنعم احمد، فؤاد؛ أصول نظام الحكم فی الإسلام؛ اسکندریه: مؤسسه شباب الجامعه، ۱۹۹۱ م.
- علیخانی، علی‌اکبر؛ «اندیشه عمر تلمسانی و گذار اخوان المسلمین به دموکراسی»، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان؛ ش ۱، فروردین ۱۴۰۰، ص ۳۷-۶۰.
- قرضاوی، یوسف؛ من فقه الدوله فی الإسلام؛ قاهره: نشر دار الشروق، ۲۰۰۵ م.
- ماوردی، ابی‌الحسن علی بن محمد بن حبیب؛ الأحكام السلطانیة والولايات الدینیة؛ تحقیق احمد مبارک البغدادی؛ کویت: نشر مکتبه دار ابن قتیبه، ۱۹۸۹ م.
- مزنی، اسماعیل؛ مختصر المزنی؛ بیروت: انتشارات دارالمعرفه للطباعه والنشر، [بی‌تا].
- مصباح یزدی، محمدتقی؛ فلسفه اخلاق؛ تحقیق احمدحسین شریفی؛ قم: انتشارات مؤسسه آموزشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۱.
- موتقی، سیداحمد؛ «توسعه؛ سیر تحول مفهومی و نظری»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران؛ ش ۶۳، فروردین ۱۳۸۳، ص ۲۲۳-۲۵۲.

- Abdul Moneim Ahmad, Fouad, "Principles of the System of Judgment in Islam," (Alexandria: Shabab Al-Jame'a Foundation, 1991). (In Arabic)
- Abu-rabi', Ibrahim M, "Contemporary Islamic Intellectual History: A Theoretical Perspective," Islamic Studies, Vol 44, no 4, *Islamic Research Institute*, International Islamic University, Islamabad, (2005).
- Al wazna, Rafat. Y, "Islamic Law: Its Sources, Interpretation and the Translation of It into Laws Written in English," *Int J Semiot Law* 29, (2016).
- Al-Azmeh, Aziz, " *Islams and Modernities*," published by Verso, Second edition, (1996).
- Alikhani, Ali Akbar, "The Thought of Omar Talemsani and the Transition of the Muslim Brotherhood to Democracy," *Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, No. 1, (11), (2021). (In Persian)
- Al-Mawardi, Abi Al-Hassan Ali Ibn Muhammad Ibn Habib, "Al-Ahkam Al-Sultaniya and Al-Walayay Al-Diniya," researched by: Ahmad Mubarak Al-Baghdadi, (Kuwait: Ibn Qutaybah School Publishing, 1989). (In Arabic)
- Al-Mazni, Ismail, "Mukhtasar Al-Mazni," (Beirut: Dar Al-Marifa Publications for Printing and Publishing). (In Arabic)
- Al-Najjar, Abd Al-Majid, "paper presented at the international conference on 'Politics and Ethics' for the Faculty of Islamic Studies," Qatar Foundation, Doha, 11 June (2013).
- Al-Qaradawi, Yusuf, "from the jurisprudence of the state in Islam," Second Ed, (Cairo: Dar al-Shorouk Publishing, 2005). (In Arabic)
- An-Nacim, Abdullahi Ahmed, "The Compatibility Dialectic: Mediating the Legitimate Coexistence of Islamic Law and State Law," *The Modern Law Review*, Vol 73, No 1, [Modern Law Review, Wiley], (2010).
- An-Naim, Abdullahi Ahmed, "Islam and the Secular State _ Negotiating the Future of Sharia," Harvard University Press, (unknown edition), (2010).
- Aref Nasr, Mohammad, "In the Sources of Islamic Political Heritage," (Publication of the International Institute of Islamic Thought, 1994). (In Arabic)
- Boulanger, Jean, "General Principles of Law and substantive law," Translated by Alireza Mohammadzadeh Vadghani, *Journal of the Law & Political science Faculty of Law and Political Science University of Tehran*, No. 36, (1997). (In Persian)
- Drahos Peter, "A Philosophy of Intellectual Property," Translated by Mahmoud Hekmatnia Et al, (Tehran: Publications of the Institute of Islamic Culture and Thought), (2012). (In Persian)

Egyptian Act No. 71/1946.

Fadel, Mohammad, "Political Legitimacy, Democracy and Islamic Law: The Place of Self-Government in Islamic Political Thought," *Journal of Islamic Ethics*, Brill Publishers, (2018).

Faruki, Kemal, "Orphaned Grandchildren in Islamic Succession Law," *Islamic Studies*, Vol 4, No 3, (1965).

Friedman, Michael, "*Kant's Construction of Nature_ A Reading of the Metaphysical Foundations of Natural Science*," Cambridge University Press, (2013).

Friedrich August Hayek, "*Studies in Philosophy, Politics, and Economics*," The University of Chicago Press, (1967).

Gabriele Gava, Robert Stern (editors), "*Pragmatism, Kant, and Transcendental Philosophy*," (Routledge Studies in Nineteenth-Century Philosophy), Routledge Publications, (2015).

Gallagher, Shaun, "*Enactivist interventions. Rethinking the mind*," Oxford University Press, (2017).

Grey, T. C., "Holmes and Legal Pragmatism", *Stanford Law Review*, 41(4), (1989).

Hallaq, Wael B., "*Themes in Islamic Law Origins evolution islamic law*," Cambridge University Press, First published, (2005).

Halverson, Jeffrey R., "*Theology and Creed in Sunni Islam_ The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and Political Sunnism*," First published by Palgrave Macmillan, (2010).

Hayati, A., "Concept of "general principles and General rules (Comparative study of Iran and France law)," *Journal of Civil Law Knowledge*, 7(2), (2018). (In Persian)

Hekmatina, Mahmoud, "Fundamental Rules in Law and Methodology to Elaborate and Develop Them," *Islamic Law*, 11(42), (2014). (In Persian)

Hookway Christopher, "*The Pragmatic Maxim: Essays on Peirce and pragmatism*," Oxford University Press; (1ed), (2013).

Ian Roxborough, *Theories of Underdevelopment, Translated by Mustafa Azkia in collaboration with Mohammad Saeed Zakai*, (Tehran: Tosseh publisher), (1991). (In Persian)

Ibn Qadameh, Abdullah, "*Al-Mughni*," (Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi Publications for Publishing and Distribution). (In Arabic)

Ibrahim, Ahmed Fekry, "*Pragmatism in Islamic Law. A Social and Intellec-*

- tual History*,” Syracuse University Press, (2015).
- Jackson, S. A, “Islamic Law and the State *The Constitutional Jurisprudence of Shihab Al-Din Al Qarafi (Studies in Islamic Law and Society)*,” First edition by: R. Peters & B. Weiss, Published in Leiden: Brill, (1996).
- James, W, “Pragmatism’s Conception of Truth,” *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 4 (6), (1907).
- Kamali, Mohammad Hashim, “Methodological Issues in Islamic Jurisprudence,” *Arab Law Quarterly*, vol. 11, no. 1, Brill, (1996).
- Kamali, Mohammad Hashim, “*Caliphate and Political Jurisprudence in Islam: Historical and Contemporary Perspectives*,” The Muslim World Journal, Hartford International University for Religion and Peace, (2016).
- Kant, Immanuel, “*Critique of Pure Reason*,” Edited and translated by Paul Guyer and Allen Wood, Cambridge University Press, (1998).
- Kelly, John Maurice, “*A short history of western legal theory*,” Clarendon Press, Oxford, (1992).
- Lavie, Limor, “The Idea of the Civil State in Egypt: Its Evolution and Political Impact Following the 2011 Revolution,” *Middle East Journal*, Vol 71, no 1, Middle East Institute, (2017).
- Legg & Hookway, “Pragmatism”, Available at: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*,” substantive revision, Edward N. Zalta (ed.), (2021).
- Lipkin, Robert Justin, “*The Anatomy of Constitutional Revolutions*,” Vol, 68. Issue 4, Neb. L. Rev, (1989).
- Maddy, Penelope, “*Second Philosophy: A Naturalistic Method*,” Oxford University Press, (2007).
- Makdisi, John, “*Formal Rationality in Islamic Law and the Common Law*,” Vol 34, Issue 1, Article 10, Published by Cleveland-Marshall College of Law, (1985).
- Mehrizi, Mahdi, “governmental Fiqh,” *Naqd Va Nazar*, 3(12), (1997). (In Persian)
- Movassaghi, Seyed Ahmad, “Development; Conceptual and theoretical evolution,” *Journal of the Faculty of Law and Political Science*, University of Tehran, No. 63, (2004). (In Persian)
- Nasir, Jamal J , “*The Islamic Law of Personal Status*,” Brill Publications, (2009).
- Nasr, Seyyed Vali Reza, “*Islamic leviathan_ Islam and the making of state power*,” Oxford University Press, (2001).

- Noel James Coulson, "A History of Islamic Law," Edinburgh University Press, (Last ed), (1978).
- Oktavinanda, Pramudya Azhar, "Interpreting Immutable Legal Texts: The Posnerian Pragmatism of Islamic Law," A Dissertation Submitted to the Faculty of the Law School in Candidacy for the Degree of Doctor of Jurisprudence, The University of Chicago, (2018).
- Rahman, Hafijur, "Toward A Wise Political Fiqh: The Perception of State in the Political Thought of Yusuf Al-Qaradawi," *Asbider Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume/Cilt 7 Number/Sayı 21 2020 s.6-22, Publisher: Ankara Hacı Bayram Veli University, (2020).
- Schlag, Pierre, "Missing Pieces: A Cognitive Approach to Law," Vol 67, Number 6, Texas Law Review, (1989).
- Rorty, Richard, "Consequences of Pragmatism," Essays, 1972-1980, Minneapolis: University of Minnesota Press, (1982).
- Schlag, Pierre, (2003), "Truth, Rationality, and Pragmatism_ Themes from Peirce," Oxford University Press, (2003).
- Schlag, Pierre, (1989), "Contingency, Irony, and Solidarity," Cambridge University Press .
- Schlag, Pierre, (1991), "Objectivity, Relativism, and Truth," Cambridge University Press.
- Sachs Wolfgang, "The Development Dictionary_ A Guide to Knowledge as Power," Zed Books: Second Ed, (2009).
- Smith, Steven D, "The Pursuit of Pragmatism," *The Yale Law Journal*, vol 100, no2, The Yale Law Journal Company, Inc, (1990).
- Steuer, Clement & Blouet, Alexis, "The Notions of Citizenship and the Civil State in the Egyptian Transition Process," *middle east law and governance*, Brill Publications, Vol 7, Issue 2, (2015).
- United Nations, "Report of the 1969 Meeting of Experts on Social Policy and Planning," International Social Development Review 3, 1971.
- Warner, Richard, "Legal Pragmatism, in A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory," D. Patterson ed, Blackwell 2d ed, (2010).
- Wilson Aaron B, "Peirce's Hypothesis of the Final Opinion. A Transcendental Feature and an Empirical Constraint," *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, x-2/2018, (2018).
- Zakariyah, Luqman, "Legal Maxims in Islamic Criminal Law_ Theory and Applications," Edited by Dr. Khaled Abou El Fadl, Brill's Arab and Islamic Laws Vol 9, (2015).